

Az értelmiség válsága

BÍRÓ ZOLTÁN

Az értelmiségről, az értelmiségi szerep mibenlétéről, egyáltalán arról, hogy mit tekintünk történelmi korok szerint értelmiségi szerepnek, s kit tekintünk értelmiséginek, tehát arról, hogy mi az értelmiség, hosszadalmas értekezések sorát lehetne írni, ám ezeknek az okoskodásoknak általában igen kevés a társadalmi hasznuk, a fogalmi viták aránytalanul kevés új felismeréssel gazdagítanak bennünket. Annyit azonban mégis érdemes megállapítani – éppen napjaink századvégi zűrzavarában –, hogy elmúlt történelmi korokra visszatekintve is, általában azokra a személyiségekre és embercsoportokra értjük az értelmiség fogalmát, akik és amelyek valamiképpen részt vállaltak a „közélet” alakításából vagy éppen meghatározói voltak egy-egy korszak közéleti történéseinek. Ezek az emberek nem attól váltak „értelmiségivé”, hogy magasabb iskolát végeztek és ott erről valamiféle igazolást, bizonyítványt, diplomát kaptak, hanem éppen fordítva: a felső iskolákban megszerezhető magasabb műveltség, tudás, ismeret és esetleg az erről tanúskodó „bizonyítvány” volt nélkülözhetetlen eszköze az értelmiségi ambíciónak, szerepvállalásnak, az értelmiségi hivatástudat gyakorlati érvényesítésének.

A huszadik század úgynevezett modernizációs folyamatai során beszélhetünk persze az értelmiségi szerep módosulásáról, s így esetleg az értelmiség fogalmának a változásairól is, annak közéleti tartalmát azonban nem vonhatjuk el belőle, mert ha így teszünk, akkor közönséges statisztikai szemlélettel csak annyit mondhatunk, hogy ma mindenki értelmiségi, akinek diplomája van. Ezzel szemben a történelmi tapasztalat azt igazolja, hogy korántsem feltétlenül értelmiségi az, akinek diplomája van, igazolja viszont, hogy az értelmiségi szerep különböző korok társadalmában mindig egyfajta eligazító, iránymutató szerep volt, tehát magasabb minőséget, szellemi és erkölcsi értéktudatot és értékrendet jelentett, s ezzel összefüggésben, érték közvetítést a társadalmak, a nemzetek életében, tehát: közéletiséget. Galilei és Shakespeare, Tolsztoj és a Bólyayak nem elsősorban attól értelmiségiek, hogy értettek valamilyen elvont, nem gyakorlati szakmához, tudományhoz, művészethez, hanem attól, hogy tudás, műveltség, tehetség, közhasznú ambíció és erkölcs bonyolult szövedékéből új minőséget hoztak létre, s ezt közkinccsá tették ők maguk, s az őket értő, közvetítő értelmiségiek sokasága. Az értelmiségi lét mindig e két, egymással szorosan összefüggő, egymást kiegészítő feladat betöltését jelentette: alkotást, tehát új emberi értéket, felfedezést, felismerést, s annak megformálását, illetve ezek megértését és közvetítését a társadalomban. Az értelmiségi szerep tehát nem egyszerűen valamely szakma magasszintű „diplomás” képviselőjét és művelését jelentette, hanem mindenkor társadalmi szerepet is és éppen ez utóbbi volt megkülönböztető lényege. Kérdés, hogy mindez, ha igaz, csupán múlt időben igaz-e? Gyökeresen megváltozott-e századunkban az értelmiségi szerep, s vele a feladat, s maga az értelmiségi lét? Vagy azt kell mondanunk, hogy nincs is már tartalma ennek a szónak: értelmiség?

A „modern világ” értelmisége

A huszadik század úgynevezett modernizációja nemcsak hatalmas ipari létesítményeket, felpörgetett termelést és fogyasztást stb. hozott létre, hanem hatalmas diplomagyarakat is. Ezekben a diplomagyarakban termelik meg azt a felsőfokon képzett technokrata tömeget, amely a modernizáció szakmai tömegember-szükségletét képes kielégíteni.

Nem kétséges, hogy ez a szükséglet a század realitása és nem lehet kétséges az sem, hogy a technika és a gazdaság fejlődése, az atomenergia, az űrtechnika, az elektronika és az ipari automatizált tömegtermelés századában szükségképpen követeli a magasan képzett robotosok sokaságát. Ez a tömeg azonban, a technika és a pénz világába beszorítva, valóban mindennapi robotossá válik, s ebben a helyzetében alig különbözik a korábbi ipari társadalom robotosától, a bér munkástól. Ennek a diplomás tömegnek sem az értéktisztelete, sem a műveltségigénye, sem önállósága és szabadsága nem több a lényegét illetően, mint kevésbé kvalifikált gyári munkás társaié és elődeié. Ez – ha a szakma különbözőségeiből következően némi módosulással is – egyre inkább igaz az úgynevezett humán területeken is. A modernizáció során a humaniorák társadalmi presztízse eleve csökken egy ideig, s az e területeken dolgozó diplomás alkalmazottak is egyre inkább szűk szakmai területekre szorulnak, ott kell nap mint nap teljesítményeket igazolniuk és számítógépeken gyártaniuk azokat a humán alapoktól egyre távolabb kerülő „anyagokat”, amelyeket a modernizációs társadalom még meg tud emészteni, számítástechnikai logikával be tud fogadni, vagy emésztetlenül még el tud viselni.

A modernizációnak nevezett folyamat, a gazdaság és a technika szoros kölcsönhatásában eleve igényli az alárendelt, korlátozott tömegember típusát, ugyanakkor e folyamat a maga természetéből következően egyre növeli az emberiség eltömegesedését. A modernizáció soha nem látott erőkoncentrációval is együtt jár, elsősorban a tőke és a legmagasabb technika összekapcsolódása révén, s ebből olyan erőközpontok jönnek létre a világban, amelyek érdekeinek érvényesítése előtt egyelőre sem államhatárok, sem nemzetek nem állnak, azonos időben akár száz vagy több százmillió tömegeket képesek manipulálni és ezáltal szinte észrevétlenül uralmuk alá hajtani. Ezek a központok képesek világméretben egyszerre diktálni a szükségleteket, az igényeket, az ízlést, a közgondolkodást és ezáltal mintegy terelni az emberiséget valami felé, amiről maguknak a terelőknek sincs távlatos elképzelésük, csak öntörvényű növekedésükkel kapcsolatos érdekeikről vannak pontos fogalmaik.

Miközben a „civilizált” világ demokráciáról beszél, aközben a modernizáció során tömegek veszítik el azt a lehetőséget, hogy élni tudjanak egyébként garantált jogaikkal. Miközben minduntalan a személyiség tiszteletéről van szó, e folyamatban legkevésbé éppen személyiségekre van szükség. Miközben a pluralizmus a szólam, a világban egyre kisebb hely jut a változatoknak, a világ sokszínűsége, népek, nemzetek, társadalmak „egyénsége”, saját értéke, kultúrájának eredetisége helyett a világközpontokból irányított uniformizálás érvényesül. Miközben szavakban a polgári és a polgárosodás az eszmény, valójában a massa a cél és a végeredmény, mert a polgárból csak az alkalmazkodóra, de nem az önállóra, az öntudatosra, a jogainak és kötelességeinek harmonikus tudatában élő büszke emberre van szükség.

Az értelmiség hagyományos hívószavai: humánus, kultúra, érték, személyiség, haza, nép, nemzet, hivatás stb. Ezzel szemben a modern kor, s a modernizáció hívószavai: érdekek, célszerűség, gazdasági növekedés, technológiai fejlődés, integráció, információ, teljesítmény, menedzser, szuper stb.

Értelmiség és modernizáció ezen az alapon aligha vannak egymásnak rendelve, nem mondhatják el azt, hogy „mi félszavakból is értjük egymást”. Egész szavakból sem. Mi következhet ebből az értelmiségre? Esetleg az történhet, hogy az értelmiség lassan belesimul a modernizációba, alkalmazkodik a modern világ létfeltételeihez és elfelejti egykori értékrendjét, elfelejti korábbi önmagát mindenestül? Vagy netán szembefordul a modernizációval? Az előbbi esetben csakugyan értelmét veszítené az értelmiség fogalma, nem azért, mert avítt eszményektől és eszméktől fordult el, alkalmazkodva a korkövetelményekhez, hanem azért, mert saját funkciójáról kellene így lemondania: nemzeti, társadalmi feladatairól. Az utóbbi feltevés pedig annyiban komolytalan, amennyiben egy világtendenciával szembefordulni eljés gészében vagy nem lehet, vagy akik ezt megkísérik, azok a perifériára szorulnak, Don Quijote szerepébe csúsznak, e szerepből pedig már nincs esély az értelmes cselekvésre. Azt ugyanis tudomásul kell venni, hogy az emberiség jól, vagy jobban akar élni, és az összkomfortról sem lehet lebeszélni. Amit e tekintetben a modernizáció kínálni tud, azt tehát tudomásul kell venni, s mint az emberi élet minőségének egyik összetevőjét, meg kell becsülni. Amivel az értelmiség szembefordul-

hat, s amennyiben értelmiség, szembe is kell fordulnia, az a modernizációs totalitás, vagy az értéktagadás, az értékvesztés.

Kérdés persze, mint minden végletesnek mutakozó helyzetben, hogy az életminőség nem anyagi oldalának, tehát az élet szellemi-erkölcsi minőségének az ügye a modernizációs körülmények között mennyiben válhat újra közüggé, vagy be kell érni azzal, hogy belátható ideig csupán szűk értelmiségi elitcsoportok küszködéseinek tárgya lesz. Azzal, úgy vélem, számolni lehet, hogy az élet anyagi oldaláról a szellemi-erkölcsi oldal felé mutató igény – mint ahogyan eddig sem az emberiség története során – nem sorvad el teljesen, újra és újra erőteljesen jelentkezik, de legalábbis előhívhatóvá lesz. Erre az igényre építhet az értelmiség, és ez az, amely a modern világ, a hajszás, uniformizálódó világ körülményei között is újra létrehozza azt a humán, közéleti értelmiségit, aki a stabil értékrend, értéktudat, s ugyanakkor az értékek változatosságának a szolgálója és prófétája lesz, ha már ilyen próféták közbejötté nélkül a világ nem lesz képes helyrebillenteni a modernizáció folyamán elvesztett egyensúlyát.

Az értelmiség hagyományos közéleti szerepének fennmaradására, s voltaképpen csak az új helyzeteknek megfelelő megújulására utal az is, hogy modernizáció és nemzeti önazonosság egyelőre feloldatlan ellentéte mindenütt a világon megszüli azt az értelmiséget, amely természetes feladatának tekinti ennek az ellentmondásnak a feloldását valamilyen módon. A 20. században néhányszor meghirdették már a nemzetek eltűnését az egyetemességben, s erre még eddig mindig a nemzeti szempontok előtérbe kerülése volt a válasz. A modernizáció óriási, földrészeken átdübörgő gőzhengerei úgy hatnak, mindha ez a roham volna most már a végső az uniformizáció kiteljesítésében. Ez a roham azonban kihívás is, melyre minden nemzet nap mint nap megadja a maga válaszát, ha mégoly bizonytalan, tétova válaszok is ezek egyelőre.

Jelkép értékű volt számomra az, ahogyan Japánban igyekeznek megtalálni az amerikai modernizáció és a japán identitás együttélésének a lehetőségét. Az amerikanizált városdzsungeleken kívül és belül, lakásokban, vendéglőkben, hétvégi házakban a nyugati módra berendezett helyiség möött szinte mindenütt találunk egy japán szobát. Mintha önazonosságuk háttérbe szorult volna ugyan, mintha beljebb húzódott volna a lélek mélyére, ugyanakkor mintegy kifejezve az ember végtelennek tűnő alkalmazkodóképességét, ám kötődését is a maga múltjához, hagyományaihoz, értékrendjéhez, végső soron: önmagához. Kérdés, nem válnak-e ebben a folyamatban idővel lomtárakká ezek a háttérbe vont értékörző terek, vagy az önazonosság szent, ámde hideg, élettelen kriptáivá.

A modernizációs válság az ember és társadalma teljes körű válságát vonja maga után, s bár ez a válság könnyebben tetten érhető az élet anyagi-tárgyi jelenségeiben – a gazdaság, a környezet, a természet és a települések anyagi világában –, nem kétséges, hogy az emberi lét finomabb, lelki, erkölcsi, szellemi szövegeiben okozhatja a legsúlyosabb, mert legnehezebben jóvátehető roncsolást. Az értelmiségi lét perspektívája éppen ebben rejlik, ebben az új helyzetben kibontakoztatható megújított humán szerepben, s éppen ebből következik, hogy az értelmiség vagy „közéleti” lesz – szakmájától függetlenül – vagy semmilyen.

Magyar közélet, politika és értelmiség

Magyarországon – és térségünkben általában – az értelmiség válsága egyszerre a modernizációs válság és a rendszerváltás közéleti-politikai következménye is. Európa közepén, az Európa perifériájára szorított ország értelmisége immár évszázadokon át késleltetve, korlátozottan, mint egy nyugat felől kifeszített hatalmas szűrőn át találkozhatott a világközpontokban végbemenő folyamatokkal, s azok jó vagy rossz társadalmi hatásaival. Annál inkább szembesülnie kellett éppen ezért ezzel a perifériára szorított helyzettel, s a mindenkori abszolutizmusokkal, keleti és nyugati impériumok közé szorultságával, miközben az egykori közép-európai hatalmi helyzet és a domináns kultúrnemzet emlékét hordozta magában. Már ebből következően is és abból fakadóan is, hogy a magyarság évszázadokon át folyamatosan veszélyeztetett és részben alávetett helyzetében önálló magyar politikai hatalom nem, vagy csak viszonylag rövid időszakokra jöhetett létre, az értelmiség java vette magára politikai szerepeket is, illetve a közélet mindenestül,

politikai tennivalóival és szerepeivel együtt reá hárult. A külső hatalmak a magyar politikai vezető réteget mindenkor kontraszelektálták, a mégiscsak létező magyar politikai szükségletek és igények pedig újra meg újra megszülték ezzel szemben azt az értelmiségi elitet, amely egyben politikai elitje is lett annak a „másik” Magyarországnak, amely a hivatalossal szemben itt a valódit jelentette. Így a magyar értelmiség szükségképpen ahhoz szokott, az vált „vérévé”, hogy nincs Magyarországon értelmiségi teljesítmény politikai teljesítmény nélkül, illetve minden értelmiségi mozdulatnak megvan a maga nemcsak közvetett, de közvetlen politikai jelentése és jelentősége is. Ezzel együtt pedig ugyancsak szükségképpen eleve ellenzéki hangoltságú, beállítódású lett ez az értelmiség, mert nem lehetett más, ha szellemi és erkölcsi értelemben is értelmiségi hivatástudattal élt. Mindezzel természetesen járt együtt az is, hogy a magyar értelmiség úgymond a küldetésstudat jegyében vált értelmiségivé, nem pedig egy társadalmi valóságtól és politikumtól elvált, attól elkülönülő arisztokratikus értelmiség-eszmény jegyében.

A közép- és kelet-európai térségre általában is jellemző az, ami olyannyira jellemző lett Magyarországon: a közélet vezető, irányító főszereplője az író (vagy íróféle) értelmiségi lett. Mohács után már az egyébként politikus-államférfi Zrínyivel és Rákóczival (illetve környezetükkel) is jelentős szerephez jut az irodalom, az íróember a politikában. A Rákóczi-szabadságharc leverését követően viszont ez utóbbi jut meghatározó szerephez, mert ma az író s az irodalom marad meg csupán eszközként a nemzet kezében.

Ettől kezdve a politikai mozgalmak élén írók állnak általában, s a mozgalmak egyszerre szellemiek, kulturálisak és politikaiak, azaz összetett nemzeti mozgalmak. A magyar jakobinus mozgalom, a maga herouzmusával, szerencsétlenségével és kudarcával együtt, jellegzetesen írói-irodalmi ihletésű politikai mozgalom. Mégis, amikor az országban minden más ellehetetlenül, jönnek Batsányiék és Kazinczyék, teremtenek újabb mozgalmakat, mentenek értékeket, felvilágosítanak, szerveznek elitet, nyelvet újítanak nemzeti kultúrát ápolnak és politizálnak, ahogy lehet. A magyar felvilágosodás korát a reformkorban Kazinczyék, Csokonaiék, Fazekasék viszik át. A reformkor már a nemzeteszme, a nemzeti irodalom és a nemzeti politika összefonódásának a kora, abban az értelemben is, hogy ekkor minden közszereplő valamilyen módon író is, politikus is és a magyar élet mindenese. Ez Kölcsey kora, a középbirtokos nemes, a lateiner értelmiségi, a jogász író-politikus kora. A reformkor nagy eszméi nagy kudarcának egyenes következménye a vértelen magyar forradalom nagy pillanata, 1848. március 15., s itt az élen megint írófélék állnak, s a korszakos márkánév: Petőfi, Kossuth és Deák mindvégig írói közegben mozognak, s maguk is többé-kevésbé írófélék lesznek. A szabadságharc leverése után, azaz majd a kiegyezés körül, Deák mögött ott áll az „irodalmi Deák-párt” és a századvég magyar lelkiismeretét, szellemi értékeit politikai értelemben is írók képviselik, az egyik oldalon közvetlenebb módon Kemény Zsigmond és Gyulai Pál, a másikon, a költészet áttételeivel Vajda János.

A magyar huszadik század sem politikussal vagy államférfival indul. A század indítója Ady, a vátesz-költő, aki még az akkor egyedül formátumos magyar államférfival, Tisza Istvánnal szemben is képviseli a magyar politikai géniust, a politikai tisztánlátást, előre látást. Ady ad eszmei- és magatartásmintát az utána következő úgyszólván valamennyi magyar mozgalomnak, író és politikus egyéniségnek. Igaz, éppen a századelőn jelenik meg új írói, értelmiségi minta és program, Kosztolányi és Babits részéről. E minták szemben a 15. század eszményeivel – és persze szemben Adyval – a modern kor író-értelmiségi magatartását éppen a közéletiség ellenében és a kihúzóadás, a félrevonulás jegyében fogalmazták meg. Kosztolányi a „homo aestheticus”, Babits a „homo moralis” ars poeticáját hirdeti meg. Ám mindkettőjük teóriájának kudercát éppen saját életművük érett, illetve zárórésze bizonyítja a legtisztábbba, a közélettől való teljes visszahúzóadás erkölcsi lehetetlenségének felismerésével és bevallásával. Kosztolányi életművében a szépségkultusz felett úrrá lesz a szociális látásmód és az emberi lét alapkérdéseinek esztétikus feletti megpendítése, míg Babits, mintegy a saját maga építette elefántcsonttoronyával szembenézve, megfogalmazza a Jónás könyvében a küldetéses értelmiségi magatartás kulcsmondatát: „nem lehet nem menni, ahová Te küldtél”.

Századunkban ezt követően is – más-más változatban és korszakonként újra meg újra – felvetődnek ugyan a „tisza értelmiségi” magatartás és eszménykép illúziói a közéleti

értelmiségi eszménnyel szemben, a század azonban nem hagyja menekülni a közéletből értelmiségi gyermekét. Az értelmiségi vezérszólámat mindvégig, a két világháború között is, az ötvenes években is, 1956-ban, s azután is a bartóki, kodályi, József Attila-i, illyési, Németh László-i, Veres Péter-i, Bibó István-i stb. értelmiségi magatartás viszi, ez a minta, s ők az igazodási pontok. Az ember, a nép, a nemzet, ebben az egyszerre izgalmasan változatos és iszonyatos évszázadban igazodási pontokat keres és követel. A szellem embere nem maradhat a szellem éteri közegében, be kell töltenie az űrt mindenütt, ahol erkölcs és közélet, kultúra és politika – teljesen egyébként sem elkülöníthető – területein már nem egy megoldásra váró ügy, hanem maga a Közügy követeli az emberét.

Az 56-ot követő közel negyven év bőségesen elegendő idő volt ahhoz, hogy a közéleti-politikai kontraszelekció közepette, Kodályék, Illyések nyomán ismét kibontakozzék az az értelmiségi nemzedék – jórészt megint írókkal az élen –, amely már szinte történelmi reflexből is tovább vitte a szerepet. A történelmi korszak természetéből, s a politikai kurzus eredetéből fakadt azonban döntően ennek az új nemzedékben megtestesült értelmiségi szerepnek a nélkülözhetetlensége. A politika és az államélet kisebb-nagyobb karrieristái és bürokratái, a kontraszelektált politikai elit és az általuk korlátozott – egyébként egyre szélesebb körben kvalifikált – úgynevezett szakértelmiségi réteg semmi esetre sem tölthette be a nemzet életében, a közéletben azt a szerepet, amely megújulás és nemzeti megmaradás ügyét együttesen szolgálhatta volna. A kádári „puha diktatúra” az ötvenhat utáni Nagy Alkura épült, mely Kádár és a nép között kötött, s éppen annyit ért, amennyi túlélési lehetőséget nyújtott, s értelmét nem önmagában, hanem meghaladásának reményében kellett keresni. Az alku meghaladásának reményét pedig éppen az az értelmiségi-írói nemzedék jelentette, amely kitanulta a rendszer természetét, kialakított egy ennek megfelelő harcmodort, de a nyilvánosság előtt képes volt érzékelteni, hogy amíg lehet, bírálója a rendszernek, s ha már lehet lesz, kész élére állni leváltásának is. Enélkül a közéleti értelmiségi elit nélkül egyetlen reformpolitikus sem tudta hitelesíteni magát a közvélemény előtt, sőt, eleve nem is igen válhatott volna nyilvánvalóan reformpolitikussá, de a lentebb mocorgó, tenni akaró értelmiség, a közvetítő, a mindennapokban erjesztő értelmiség is bennük látta a „tiszta forrást”, a kapaszkodót, a hivatkozási alapot, s legnagyobb mértékben a mintát saját életéhez.

A rendszerváltás és az értelmiség

Érthető, hogy a rendszerváltás előkészítésében és elindításában ennek az értelmiségnek jutott a főszerep, ők voltak a nevek, a jelképek, a garanciák, a készítő, s gyakorlatilag a főszervezők is. Ők álltak a nyilvánosság fényében, egyfelé ők jelentették a kihívást, másfelé ők öntöttek bátorságot a csatlakozókba, ők sugározhattak nyugalmat és magabiztosságot. A rendszerváltás mozgalmi szakaszának „levezénylése” nélkülük elképzelhetetlen lett volna.

Abban a folyamatban azonban, amit a többpártrendszer, a pártosodás hirtelen felgyorsult folyamatának mondhatunk, az íróértelmiség egyre inkább zavarba került, kezdte elveszíteni pozícióit, majd egyre inkább korábbi vitathatatlan tekintélyét is, belezavarodott az írói és a politikusi szerep ellentmondásaiba. Az az emberi és szellemi minőség amelyet ők képviseltek, egyre terhesebb lett az újdonsült politizálóknak, az ő korábban megszerzett közéleti-politikai rutinjuk, tapasztalatuk pedig egyre kevésbé volt alkalmazható a mérőben új közéleti viszonyok között. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az írói szerep és hivatás, mely az igazság feltárására és kifejezésére, közkinccsé tételére épül, kibékíthetetlen ellentétben van a politikusi szereppel, mely viszont a döntésre és a cselekvésre épül, s az már csak taktikai kérdés, hogy az igazságot mikor mondja ki, s mikor hallgatja el. Ez az értelmiség elvesztette az uralmat a helyzet, s a maga helyzete fölött, szerepzavarba került. Mindez érthető lehet, de nehezen viselhető vesztesége az egész magyar közéletnek. Nemcsak azért, mert az író elpolitizálta magában az író, miközben nem a cselekvő politikusi szerepébe állt, hanem az irodalmi-moralizáló szerepében került a politika csapdájába, s ebben a csapdában mindmáig szemmel láthatóan csak vergődni tud. Főképpen azért tekinthető ez társadalmi-történelmi léptékű veszteségnek, mert több év-

század óta először fordul elő a magyar közéletben, hogy a nemzetnek nincs irányadó értelmisége, hogy a társadalomnak nincs kire néznie.

A rendszerváltás során előtérbe került politizálók, legyenek azok újak vagy régebbiek, ma már szinte kivétel nélkül a rendszerváltás sajátos kontraszelekciójának a figurái, sem erkölcsi, sem szellemi, sem politikai minőséget nem jelentenek, egyszerűen csak eszközeik egy korszaknak. Ők – legalábbis egyelőre – nem irányadói, legfeljebb többé-kevésbé ügyes alkalmazkodói a kornak. Az értelmiség névtelen nagy tömegei pedig vagy kiszorultak, vagy kihúzódtak a közéletből, s egzisztenciális gondjaikkal vannak elfoglalva.

Az értelmiség vezető rétegének szerepvesztése vagy szereptévesztése, más rétegeknek nyomorúságos „privatizálás” olyan helyzetben következett be, amikor az országnak legalább annyira szüksége lenne az eligazító szóra és magartásra, mint történelmének bármely nehéz időszakában. A rendszerváltás folyamatának végigvitele, irányának kijelölése, normák állítása, értékek őrzése, védelme olyan időkben, amikor minden bomlóban van és átalakulóban, amikor a változások szele amúgyis úgy kavarja fel a vizeket, hogy felszínre kerül az iszap, minden szennyével együtt, akkor hiányzik leginkább az a fajta értelmiség, amelyet a szó legnemesebb értelmében közéletinek mondhatunk.

A rendszerváltás azonban e térség országaiban nemcsak ezeknek az országoknak a belső viszonyait kavarja fel és alakítja át, hanem olyan világtendenciák előtt is kitárja őket, amelyeknek viszonylag kiegyensúlyozott, tudatos, higgadt és ésszerű fogadására nincsenek felkészülve, sem elfogadásukhoz és asszimilálásukhoz, sem pedig elutasításukhoz vagy elhárításukhoz nincs erejük. A nyugati világ több évszázados szerves fejlődés nyomán is nehezen tud mit kezdeni a modernizációs lökéseknek azon következményeivel, melyek társadalmiak polgári normáit rengetik meg és liberális vagy álliberális eszményeiket rántják naponta a csatornanyílások közelébe. Hogyan tudnának e térség országai és népei romló gazdasági körülmények között évszázados elmaradottságokkal, évtizedes eltérő beidegzettséggel, belül lélekben, erkölcsökben és anyagiakban egyaránt bizonytalanul, mindent felkavaró változások közepette, saját normák szerint, a helyzetnek is megfelelően reagálni e folyamatokra? Egy megkésett, ám mégiscsak szervesnek remélt polgárosulási folyamat élére álló, azt elősegítő, annak mintákat adó és érték-tudatot tápláló közéleti értelmiség nélkül csak a káosz, a sodortatás, a kiszolgáltatottság fokozatairól beszélhetünk. Ezt az értelmiséget azonban nem lehet erővel vagy ráolvasással létrehozni, vagy státuszába visszaállítani. Tenni legfeljebb annyit lehet, hogy magának az értelmiség közéleti szerepének a rangját, becsületét és nemzeti értékét igyekszünk helyreállítani a köztudatban, s mindenekelőtt a magukat értelmiséginek hinni szeretők köztudatában.